

Bilaga 5

Utvecklingen på lång sikt

Bilaga 5

Utvecklingen på lång sikt

Innehållsförteckning

1	Inledning.....	5
2	Långtidsutredningens slutsatser.....	5
3	Remissinstansernas övergripande synpunkter.....	6
4	Regeringens ställningstagande.....	7
4.1	Hög sysselsättning grunden för framtidens välfärdssystem.....	7
4.2	Sunda offentliga finanser.....	8
4.3	Effektiv användning av de gemensamma resurserna.....	9
Appendix 1	Remissinstansernas synpunkter.....	11
Appendix 2	Svarande remissinstanser.....	17

1 Inledning

En fortsatt stark ekonomi är avgörande för att klara de utmaningar som våra gemensamma välfärdssystem står inför i framtiden. Med fler äldre i befolkningen behöver välfärdssektorns tjänster utökas. Dessutom kommer medborgarna i takt med stigande inkomster och ett ökat välstånd att vilja ha en bättre vård, mer utbildning och högre kvalitet i omsorgen om barn och gamla. Att möta denna ökande efterfrågan på välfärdstjänster inom ramen för väl fungerande, skattefinansierade välfärdssystem som omfattar alla invånare är en stor utmaning inför framtiden.

Möjligheterna att kunna utveckla välfärdstjänsterna i takt med en ökande efterfrågan diskuteras i den senaste Långtidsutredningen (SOU 2004:19). Utredningen har remissbehandlats och 72 instanser har inkommit med synpunkter.

Utredningens analys sammanfattas i nästa avsnitt. Därefter följer en kort sammanfattning av remissinstansernas mer övergripande synpunkter. Med detta som grund redogörs därefter för regeringens ställningstagande till utredningen. Avslutningsvis finns en längre sammanfattning av remissinstansernas synpunkter i ett appendix.

2 Långtidsutredningens slutsatser

Långtidsutredningens basscenario visar att det går att finansiera den ökning av efterfrågan på välfärdstjänster som beror på att befolkningen blir allt äldre utan att skattesatserna behöver höjas. En förutsättning är dock ett offentligt sparande i dag för att landet skall stå bättre rustat när kostnaderna för den äldre befolkningen ökar framöver. Utredningens scenario klargör vikten av att målet om ett överskott i de offentliga finanserna upprätthålls.

Samtidigt som det är möjligt att öka konsumtionen av vård och omsorg i den takt som krävs för att upprätthålla välfärdstjänsterna när befolkningen blir äldre, kommer hushållen att få en god inkomstutveckling fram till 2020. Hushållens disponibla inkomster beräknas i utredningens basscenario utvecklas väl och den privata konsumtionen per person beräknas öka med i genomsnitt två procent per år fram till 2020. Det

är enligt utredningen troligt att hushållen, när deras inkomster stiger och därmed den materiella välfärden, också kommer att vilja ha fler och bättre välfärdstjänster än i dag. Historiska erfarenheter och jämförelser med utvecklingen i andra länder talar för att efterfrågan på utbildning, vård och omsorg ökar när hushållen får det allt bättre.

Framtidens tillväxt kommer tack vare stigande hushållsinkomster därför att öka efterfrågan på tjänsterna inom vård, skola och omsorg mer än vad som enbart följer av den åldrande befolkningen. Långtidsutredningen pekar i sin analys på att denna ökning av efterfrågan på välfärdssektorns tjänster innebär en stor utmaning för de generella välfärdssystemen. För att kunna möta denna ökade efterfrågan krävs mer resurser till vård, skola och omsorg.

I Långtidsutredningens scenarier tydliggörs hur den demografiska utvecklingen påverkar den framtida tillväxtpotentialen i svensk ekonomi. I utredningens basscenario väntas tillväxten fram till år 2020 bli i genomsnitt 1,8 procent per år, vilket är svagare än under de senaste trettio åren. Förklaringen till den svagare tillväxten är att antalet personer i arbetsför ålder ökar svagt och att ökningen främst sker i grupper som i dag har ett lågt arbetsutbud. Bland annat ökar antalet unga (20–24 år) och äldre (55–64 år). Vidare beror hela den ökningen i antalet personer i arbetsför ålder som förutses, på en positiv nettoinvandring. Även denna grupp har i dag en svagare förankring på arbetsmarknaden. Långtidsutredningen redovisar ett alternativscenario baserat på ett antagande om en kraftig ökning av arbetskraftsdeltagandet bland äldre och personer med utländsk bakgrund där den genomsnittliga tillväxten i ekonomin ökar till 2,0 procent per år.

Långtidsutredningen visar också att ekonomisk tillväxt inte automatiskt ger utrymme för någon större ökning av de tjänster som betalas av skatter. Det beror på att kostnaden per producerad tjänst inom välfärdssektorn utvecklas i betydligt snabbare takt än styckkostnaderna för annan produktion. Möjligheterna till kontinuerliga produktivetsförbättringar, dvs. att mer kan produceras med en given mängd resurser, är mer begränsade i denna del av ekonomin än i stora delar av ekonomin i övrigt. En följd av detta blir att tjänsterna inom vården, skolan och omsorgen över tiden blir dyrare relativt många andra varor och tjänster.

Det grundläggande problemet är att mer verksamhet inom välfärdssektorn som regel förutsätter mer personal. En ökad produktivitet i näringslivet, och därigenom höjda löner på arbetsmarknaden i stort, ger upphov till ökade skatteinkomster, men för också med sig höjda löner för de offentliganställda. När lönerna stiger ökar kostnaderna för staten, kommunerna och landstingen, och de ökade skatteintäkterna behövs för att betala de högre lönerna. Den ekonomiska tillväxten ger således inte automatiskt utrymme för mer offentligt finansierad verksamhet.

För att välfärdstjänsterna skall kunna utvecklas i takt med efterfrågan krävs enligt utredningen endera att de offentliga verksamheterna kontinuerligt kan åstadkomma allt mer med en given mängd resurser, eller att resurserna för denna produktion ges möjlighet att växa. Enligt utredningen kan produktiviteten i den offentliga verksamheten förbättras. Förbättringsmöjligheterna är dock enligt utredningen inte av en sådan omfattning att de ensamma kan bidra till att välfärdstjänsternas utvecklas i den takt som krävs.

För att välfärdstjänsterna skall kunna utvecklas i samklang med annan produktion krävs att de som producerar dessa tjänster ges tillgång till växande reella resurser. Att skjuta upp eller avstå från åtgärder som kan förstärka finansieringen av välfärdssystemen skulle enligt utredningen leda till en växande otillfredsställd efterfrågan på välfärdstjänster. Det skulle i sin tur leda till en fortsatt framväxt av lösningar vid sidan om de etablerade välfärdssystemen. På sikt kan en sådan utveckling minska förtroendet för de offentliga systemen och viljan att finansiera välfärdssystemen med skatter.

Historiskt har välfärdssystemen byggts ut genom att skatterna successivt har höjts. Enligt Långtidsutredningen är det inte möjligt att i längden genom återkommande skattehöjningar finansiera en kontinuerlig utbyggnad av välfärdssystemen, eftersom det på sikt skulle ge orimligt höga skatter och påverka arbetsutbudet negativt.

På kort och medellång sikt är den centrala utmaningen enligt utredningen att åstadkomma en betydande ökning av arbetsutbudet och därigenom sysselsättningen i det privata näringslivet. Då skapas ett ekonomiskt utrymme till att förbättra välfärdstjänsterna.

Genom breda insatser på flera områden, är det enligt utredningen möjligt att tillgodose efter-

frågan på fler och bättre välfärdstjänster under ett antal år framöver. Samtidigt är det enligt utredningen angeläget att fortsätta att fördjupa analysen och diskussionen om hur samhället kan möta de finansieringsproblem som av allt att döma kommer att uppstå inom välfärdssystemen på längre sikt.

För att kunna fortsätta att möta en ökad och förändrad efterfrågan på välfärdstjänster inom ramen för ett i grunden offentligt finansierat välfärdssystem som omfattar alla individer och har betydande fördelningspolitiska ambitioner, bedömer utredningen att det på sikt kommer att krävas förändringar. För att möta framtidens utmaningar inom välfärdspolitiken bör enligt utredningen den relativt gynnsamma perioden under de närmaste åren tas tillvara för en bred politisk diskussion om hur nya gemensamma välfärdslösningar kan utvecklas. Lösningar som tillgodoser medborgarnas önskemål och värderingar om rättvisa och kvalitet, och samtidigt bidrar till hög sysselsättning och god ekonomisk tillväxt. Det finns enligt långtidsutredningen inga enkla och färdiga lösningar och utredningen anser därför att analyser och förberedelser bör inledas nu.

3 Remissinstansernas övergripande synpunkter

Långtidsutredningen har remissbehandlats och 72 instanser har inkommit med synpunkter på utredningen.¹ I detta avsnitt ges en kort sammanfattning av remissinstansernas övergripande synpunkter. I Appendix 1 finns en mer utförlig sammanfattning av de lämnade synpunkterna.

Ett flertal remissinstanser anser att temat för Långtidsutredningen är väl valt och intressant. Många remissinstanser instämmer i utredningens beskrivning av de utmaningar som välfärdssystemen i framtiden kan förväntas möta. Flera instanser befarar dock att utredningen är för positiv, främst när det gäller arbetsutbudet, och att utmaningarna därför kan bli större än de som tecknas i utredningen.

¹ Se Appendix 2 till denna bilaga.

Det råder en relativt stor konsensus bland remissinstanserna att höjda skatter inte kan förväntas finansiera välfärdens utveckling i framtiden. Några instanser anser till och med att det i framtiden blir aktuellt med lägre skatter än i dag på grund av internationaliseringen. Några instanser ser dock höjda skatter som en möjlig väg givet att skattesystemet modifieras.

Många remissinstanser delar utredningens syn att tillväxt skapad av ökande sysselsättning är det som i framtiden kan förväntas ha en avsevärd potential att ge ett mer betydande tillskott till den offentligt finansierade välfärden. Däremot anser många instanser att utredningens framskrivningar av det framtida arbetsutbudet är alltför optimistiska och efterlyser åtgärder för att förverkliga utredningens scenarier.

Flera instanser ser utredningens antaganden om potentialen för ökad offentlig produktivitet som rimliga. Samtidigt pekar många instanser på olika områden där de anser att utredningen underskattar potentialen för offentlig produktivitet och hur betydelsefullt det är att den ökar. Det är däremot oklart om remissinstanserna anser att ökad offentlig produktivitet kan förväntas ge betydande bidrag till framtidens välfärdsfinansiering.

Flera instanser betonar i likhet med utredningen vikten av avgifter i välfärdssystemen för att t.ex. undvika överkonsumtion. Remissinstanserna tillmäter dock avgiftsfinansiering olika betydelse när det gäller att kunna bidra till välfärdens framtida finansiering.

Utredningens fokusering på den långsiktiga utvecklingen är enligt flera remissinstanser ett viktigt komplement till de mer kortsiktiga analyser som olika organisationer och myndigheter regelbundet genomför. Utredningens långsiktiga perspektiv och fokusering på alternativa finansieringsmetoder öppnar enligt flera remissinstanser för angelägna principiella diskussioner. Bland synpunkterna uttrycks också förhoppningen att utredningen blir startpunkten för en bred diskussion om välfärdssystemens framtida finansiering.

Flera remissinstanser uttrycker dock uppfattningen att utredningens inriktning är alltför begränsad. Bland annat anförs att det hade varit värdefullt med en utförligare analys av andra faktorer som påverkar de långsiktiga tillväxtförutsättningarna och att utredningen utförligare borde ha diskuterat möjligheterna att genom ekonomisk politik öka den ekonomiska till-

växten. Vidare framhålls behovet av en djupare analys av tiden efter 2020 då problemen förväntas bli som störst, och hur tiden fram till dess kan användas för att möta problemen på riktigt lång sikt.

4 Regeringens ställningstagande

I Långtidsutredningen beskrivs på ett förtjänstfullt sätt de utmaningar som de offentliga välfärdssystemen står inför i framtiden. Regeringen delar utredningens analys och remissinstansernas uppfattning att den åldrande befolkningen i kombination med stigande inkomster för hushållen kommer att medföra en påtaglig ökning av efterfrågan på välfärdstjänster i framtiden. Det är sannolikt att fler och ännu bättre tjänster kommer att efterfrågas.

Detta innebär en stor utmaning för den framtida finansieringen av dessa tjänster inom ramen för de offentliga välfärdssystemen. Fler och bättre välfärdstjänster kräver på sikt helt enkelt mer resurser.

Grunden i regeringens politik för att skapa förutsättningar att tillgodose den framtida efterfrågan på välfärdstjänster utgörs av en hög sysselsättning, sunda offentliga finanser och ett effektivt utnyttjande av de gemensamma resurserna. Regeringen har för avsikt att fördjupa analysen och diskussion om hur välfärdstjänsterna skall kunna vidareutvecklas på lång sikt.

4.1 Hög sysselsättning grunden för framtidens välfärdssystem

Befolkningen och arbetskraften åldras. Pensionsavgångarna på arbetsmarknaden blir stora de närmaste åren. Följden blir att på sikt skall allt färre i arbetsför ålder försörja allt fler barn och äldre.

En hög sysselsättning utgör grunden för den långsiktiga finansieringen av ett väl utbyggt välfärdssystem som omfattar alla. En hög sysselsättning ger resurser till en utveckling av de offentliga välfärdssystemen och minskar samtidigt statens kostnader för bland annat socialförsäkringar. På lång sikt handlar det om att öka arbetsutbudet så att fler personer kan och vill ta ett jobb.

För att stärka arbetslinjen och sänka marginalskatterna skall skatteomläggningen fullföljas med kompensation för den allmänna pensionsavgiften och höjd skiktgräns.

Regeringen har nyligen tillkallat en utredning som har i uppgift att se över skattereglerna för tjänstepensioner och privata pensionsförsäkringar. Dessa regler skall anpassas och förenklas så att arbetslinjen stärks.

Bättre integration på arbetsmarknaden

Människor med invandrarbakgrund har i dag en betydligt högre arbetslöshet och lägre sysselsättning än övriga svenskar. Det är ett stort slöseri med resurser. Målet är en rättvis arbetsmarknad där kompetens, inte härkomst, är avgörande.

Invandrare har ofta hög utbildningsnivå, men arbetsgivare väljer hellre att anställa svenskar. Många invandrare får vänta länge innan de kan börja arbeta i Sverige. De problemen måste samhället ta itu med.

Regeringens ambition är att sysselsättningsgraden för utrikes födda skall öka och närma sig den för hela befolkningen. För att detta skall vara möjligt måste nyanlända invandrare komma in snabbare på arbetsmarknaden. Fortsatta insatser behövs för att förbättra introduktionen av invandrare, bland annat undervisningen i svenska för invandrare (sfi). Dessutom behöver tillgången till praktikplatser öka. Ytterligare insatser behövs också för att motverka alla former av diskriminering och för att komma till rätta med diskriminerande strukturer. Bland annat stärks stödet till antidiskrimineringsbyråer och diskrimineringsombudsmannen.

Fler äldre i jobb

Den svenska arbetskraften blir allt äldre. Under de kommande åren kommer en allt större andel av befolkningen i arbetsför ålder att vara mellan 60 och 65 år. Sysselsättningsgraden i denna grupp är klart lägre än för befolkningen som helhet i arbetsför ålder. För att upprätthålla en hög sysselsättning i framtiden behöver åtgärder vidtas för att göra det möjligt för äldre att vara kvar längre i arbetslivet och stimulera dem till detta och för arbetsgivare att öka efterfrågan på äldre arbetskraft.

Ökad sysselsättning bland ungdomar

Ungefär 80 procent av ungdomarna mellan 20 och 24 år var sysselsatta i början av 1990-talet, mot endast cirka 60 procent i dag. Att fler unga

utbildar sig är nödvändigt för att Sverige skall kunna vidareutveckla en konkurrenskraftig kunskapsekonomi. Samtidigt innebär det att sysselsättningen och arbetstiderna bland de unga minskar.

Direktövergångarna från gymnasieskolan till högskolan skall öka. Högskolans utbildningsutbud skall bättre än i dag möta efterfrågan från såväl studenter som arbetsmarknad. Genomströmningen i högskolan skall öka. Drivkrafterna till profilering, samverkan och arbetsfördelning mellan lärosäten bör stärkas.

Minskad ohälsa

Det finns i dag mer än 100 000 personer som varit sjukskrivna längre än ett år och fler än 500 000 personer uppstår sjuk- och aktivitetsersättning. Sjukfrånvaron måste minska både för att minska enskildas lidande, ge fler möjlighet till att försörja sig genom eget arbete och för att minska de offentliga utgifterna och främja en hög sysselsättning. Regeringens mål att halvera sjukfrånvaron är en integrerad del i sysselsättningspolitiken.

4.2 Sunda offentliga finanser

Sunda offentliga finanser är en nödvändig förutsättning för att upprätthålla de offentliga välfärdsystemen på längre sikt.

Överskott i de offentliga finanserna

För att kunna bibehålla en bra offentlig välfärd även på sikt behövs ett högt sparande i den offentliga sektorn. Sedan 2000 gäller ett överskottsmål för de offentliga finanserna på 2 procent av BNP över en konjunkturcykel. Regeringen delar Långtidsutredningens uppfattning om vikten av att upprätthålla överskottsmålet för att därigenom skapa goda förutsättningar för att i framtiden möta de utmaningar som välfärdssystemen står inför.

Skatter

Skatternas främsta syfte är att finansiera den gemensamma välfärden. Skatterna skall samtidigt stimulera till arbete och investeringar, till en uthållig utveckling och till minskade ekonomiska och sociala orättvisor. Den fortsatta globaliseringen av ekonomierna innebär nya förutsättningar för det svenska skattesystemet. För länder med stora offentliga utgifter krävs breda skattebaser och en begränsning av särregler. Det

blir allt mer betydelsefullt att hålla nere marginalskatterna på områden av strategisk betydelse för tillväxten, bl.a. att stärka arbetslinjen och ge goda villkor för investeringar.

Som redan nämnts genomförs förändringar för att stärka arbetslinjen och sänka marginalskatterna.

För att ge fortsatt goda villkor för investeringar i Sverige är såväl de allmänna företagsskattereglerna som ägarbeskattningen av småföretag av central betydelse. Den svenska bolagsbeskattningen har sedan lång tid tillbaka varit internationellt konkurrenskraftig. Samtidigt har, bland annat genom EU:s utvidgning, bolagsskatten utsatts för ett allmänt tryck nedåt genom sänkningar i omvärlden.

Skattereglerna för småföretag och dess ägare skall vara likformiga och enkla. De skall ge goda villkor för riskfyllda investeringar samtidigt som den progressiva beskattningen av förvärvsinkomster upprätthålls. Reformeringen av de så kallade 3:12-reglerna har inletts och fullföljs. För att bland annat förbättra villkoren för företagande slopas arvs- och gåvoskatten vilket underlättar generationsskiftet. Fribeloppet i förmögenhetsskatten höjs.

4.3 Effektiv användning av de gemensamma resurserna

Det är angeläget att de gemensamma skatte-medlen används på ett så effektivt sätt som möjligt. På så sätt räcker de gemensamma resurserna längre. I en framtid där efterfrågan på vård, skola och omsorg kommer att öka betydligt blir det extra viktigt att ta tillvara alla möjligheter att utveckla och effektivisera verksamheterna i den offentliga sektorns olika delar. Redan i dag pågår ett omfattande arbete inom hela den offentliga sektorn som syftar till att utveckla och effektivisera verksamheterna. Detta arbete måste fortsätta och bedrivas på alla fronter för att ta tillvara alla de möjligheter till förbättringar som står till buds.

Det handlar om ett arbete på bred front och på olika nivåer i samhällsorganisationen. Kommuner och landsting har en central roll i detta arbete eftersom de ansvarar för en betydande del av den offentliga välfärden. Samtidigt har staten det övergripande ansvaret för arbetet med en effektivare offentlig verksamhet genom bland annat regelverkens

utformning och för åtgärder som kan underlätta kommunernas arbete.

Översyn av ansvarsfördelningen

De offentliga välfärdssystemen behöver kontinuerligt anpassas till förändringar i samhället för att på bästa sätt svara mot medborgarnas behov. Mot bakgrund av de utmaningar som de offentliga välfärdssystemen står inför ser regeringen det därför som angeläget att se över möjligheterna att förbättra och utveckla samhällsorganisationen. Ansvarskommitténs (Fi2003:02) har i sitt tilläggsdirektiv fått i uppdrag att analysera och bedöma om struktur och uppgiftsfördelning inom staten och mellan staten, landstingen och kommunerna behöver förändras för att därigenom kunna förbättra möjligheterna att möta framtidens välfärdsutmaningar.

Utveckling av styrning och drift

Arbetet med att utveckla alternativa driftsformer bör uppmuntras. Samtidigt finns det anledning att iakttä försiktighet vad gäller välfärdstjänster. Det är viktigt att utvecklingen inom vård, skola och omsorg är förenlig med de grundläggande principerna om att verksamheten är demokratiskt styrd, gemensamt finansierad och tillhandahålls alla medborgare på likvärdiga villkor.

Konkurrens i offentlig verksamhet är ett verktyg av flera för att uppnå ökad effektivitet i resursanvändningen och att tillhandahålla ett utbud av tjänster som medborgarna värderar. Staten kan bidra till att effektivisera den offentliga verksamheten genom att tillhandahålla ett regelverk som möjliggör konkurrens på lika villkor och genom att förbättra konsumenternas ställning.

Utveckling av jämförelse som förbättringsmetod

Ett sätt att utveckla offentlig verksamhet är att använda sig av jämförelser mellan olika aktörer. Genom att systematiskt använda jämförelser som arbetssätt kan såväl statliga som kommunala aktörer skaffa kunskaper som kan främja arbetet med att utveckla och effektivisera verksamheterna. Redan i dag bedrivs ett omfattande sådant arbete inom såväl staten som på landstings- och kommunal nivå och detta bör utvecklas vidare. Regeringens ambition är att offentliga verksamhetssektorer skall kunna jämföras på nationell basis så att man kan identifiera och lära av goda exempel.

Kommunerna är ansvariga för betydande delar av den offentliga välfärden. Rådet för kommunala analyser och jämförelser (RKA) har i uppdrag att stödja kommunerna och landstingen i arbetet med att utveckla verksamheten med hjälp av nyckeltalsbaserade jämförelser och analyser. Ett centralt verktyg är den databas som samlar och gör nationella nyckeltal tillgängliga. RKA har under juni 2004 inkommit med ett förslag till organisation för den kommunala databasen efter att RKA upphör i oktober 2005. Regeringen avser återkomma med förslag beträffande den nya organisationen.

Appendix 1 Remissinstansernas synpunkter

Långtidsutredningen (SOU 2004:19) har remissbehandlats och 72 myndigheter, organisationer och enskilda har inkommit med synpunkter på betänkandet. Överlag anser remissinstanserna att Långtidsutredningen valt att behandla ett intressant tema. Dock uttrycker flera uppfattningen att inriktningen är alltför begränsad. Instanserna efterlyser exempelvis fler slutsatser utifrån den analys som utredningen gör.

Ett flertal remissinstanser (däribland Konjunkturinstitutet (KI) och Riksbanken) anser att temat för Långtidsutredningen är väl valt och intressant. Landsorganisationen i Sverige (LO) poängterar utredningens betydelse och det är deras förhoppning att utredningen blir startpunkten för en bred diskussion om välfärdssystemens finansiering.

KI anser dock att utredningens huvudscenariot inte fullt ut belyser de vägval som uppstår avseende finansieringen av offentligt tillhandahållna välfärdstjänster. För att scenariot skall spegla den mest sannolika utvecklingen de kommande 20 åren krävs enligt KI att strukturella åtgärder vidtas. Bland dessa åtgärder nämns ett förhindrande av ett kraftigt ökat skattetryck och reformer i syfte att befrämja alternativa finansieringsmetoder.

Flera remissinstanser uttrycker uppfattningen att utredningens inriktning är alltför begränsad. Riksbanken menar att det hade varit värdefullt med en utförligare analys av de andra faktorer som påverkar de långsiktiga tillväxtförutsättningarna. Detta är enligt dem motiverat eftersom välfärden inte bara bestäms av nivån på den offentliga servicen utan i första hand av hur realinkomsterna utvecklas. Flera instanser (bland dem Ekonomistyrningsverket (ESV) och Närings- och teknikutvecklingsverket (Nutek)) är inne på samma linje.

ESV och LO anser att utredningen fokuserat alltför mycket på tiden fram till 2020 när det enligt utredningen är först därefter som de problem som förorsakas av en åldrande befolkning blir störst. Det vore därför enligt ESV naturligt att, mer än vad som görs i utredningen, lägga tonvikten vid att utreda hur man skall ta tillvara tiden fram till 2020 för att möta de problem som kommer att uppstå därefter. LO efterlyser en djupare analys av tiden efter 2020 när de förväntade problemen blir som störst.

Centrum för forskning om offentlig sektor (CEFOS) vill dock särskilt understryka vikten av att utredningen arbetar med en realistisk tidshorisont.

Både ESV och Länsstyrelsen i Västmanlands län är kritiska till att underlaget baseras på en i stort sett oförändrad ekonomisk politik. Därför anser de att utredningen borde ha gått vidare med förutsättningslösa diskussioner kring frågor som ofta är politiskt obekväma. ESV anser att detta inte borde vara något problem för utredningen eftersom författarna själva svarar för innehållet och utredningen saknar politiska direktiv.

ESV och Sveriges Akademikers Centralorganisation (SACO) anser att utredningen väljer att "ducka" respektive "är för allmänt hållen" i många politiskt känsliga frågor och istället inriktar sig på att beskriva hur utvecklingen kommer att se ut, givet ett antal restriktioner och förutsättningar.

Långtidsutredningens problemformulering

Många remissinstanser instämmer i utredningens beskrivning av de utmaningar som välfärdssystemen i framtiden kan förväntas möta. Flera instanser befarar dock att utredningen är för positiv, främst när det gäller arbetsutbudet, och att utmaningarna därför kan bli större än de som tecknas i utredningen.

LO delar utredningens syn att välfärdstjänster kommer att fördyras relativt framför allt varor samt att skattefinansierad välfärd gör problematiken som följer av Baumols sjuka mer uppenbar.² Därför anser de att utredningen borde ha redovisat ett scenario där efterfrågan och konsumtionen av välfärdstjänster avspeglar hushållens betalningsvilja för dessa tjänster. Detta skulle enligt LO belysa det "finansieringsbeting" som följer av de demografiska förändringarna och Baumols sjuka.

Kommun- och Landstingsförbunden instämmer i huvudsak i den problembild som utredningen presenterar även om de beklagar att problemen ibland presenteras som närmast olösliga. Vidare saknar de en analys av förutsättningarna för den makroekonomiska utvecklingen och anser att den ekonomiska

² Baumols sjuka innebär i korthet att priset på varor/tjänster som kan produceras allt effektivare sjunker i förhållande till varor/tjänster där produktivitetstillväxten är lägre.

tillväxten i för hög grad tas för given. De pekar också på problemen med en demografiskt betingad förklaring till framtida offentlig konsumtion. Exempelvis tillmäter förbunden den medicintekniska utvecklingen större betydelse än demografi inom hälso- och sjukvården.

Flera remissinstanser anser att utredningen är väl optimistisk när det t.ex. gäller sysselsättningsökningen.³ Därmed anser exempelvis KI att skattebasen och i förlängningen BNP-utvecklingen är överskattade. Dessutom varnar ESV för att en hög realinkomstökning omsätts i ökad konsumtion av fritid, dvs. i minskad arbetstid. De är därför förvånade att utredningen antar en ”förhållandevis modest minskning av arbetstiden (0,2 % per år)”. De relativt optimistiska antagandena gör emellertid att utredningens analys enligt Riksbanken inte går att avfärda som pessimistiska ”utan problemen kan t.o.m. vara större än vad dessa scenarier visar”.

CEFOS påpekar att komparativa välfärdsstudier visat att medborgarnas förväntningar och villighet att betala i form av skatter varierar mellan länder och i hög grad är avhängiga av institutionella lösningar. De hade därför önskat att utredningen tydligare hade markerat medvetenheten om de institutionella faktorernas betydelse. Det hade också enligt dem varit önskvärt att utredningen i högre grad hade diskuterat kopplingen mellan ekonomisk tillväxt och efterfrågan på välfärdstjänster.

Vidare anser LO att en absolut restriktion vid en diskussion om hur välfärdssystemen kan förändras är att ambitionen om en rättvis fördelning av välfärden måste upprätthållas. I utredningen diskuteras motiven för välfärdspolitiken (främst fördelningspolitiskt men också effektiviseringsmotiv och i viss mån stabiliseringspolitiska motiv). LO anser att utredningen mer borde ha lyft fram effektiviseringsmotiven, inte minst för att skapa en motvikt till tankarna på ett stort systemskifte.

Höjda skatter

Det råder en relativt stor konsensus bland remissinstanserna att höjda skatter inte kan förväntas finansiera välfärdens utveckling i framtiden. Några instanser anser till och med att det i framtiden blir aktuellt med lägre skatter än

idag på grund av internationaliseringen. Några instanser ser dock höjda skatter som en möjlig väg givet att skattesystemet modifieras.

18 remissinstanser⁴ delar utredningens syn att det inte är förenligt med en god samhälls-ekonomisk utveckling att öka skattekvoten i syfte att öka resurserna till offentliga välfärdstjänster. Det nämns flera orsaker till detta. KI, Kommerskollegium och Skatteverket finner det troligt att skattebasen blir rörligare i framtiden vilket skulle innebära högre samhälls-ekonomiska kostnader av höga skatter. Det utrymme som effektiviseringar kan skapa bör enligt exempelvis KI och Skatteverket användas till att sänka de samhälls-ekonomiskt mest skadliga skatterna. Kommerskollegium och Riksbanken ifrågasätter om det ens går att upprätthålla nuvarande skatteuttag (vilket antas i långtidsutredningens olika scenarier).

Tre instanser⁵ ser under vissa villkor höjda skatter som en framkomlig väg i framtiden. Tjänstemännens centralorganisation (TCO) menar att utredningen för ”lättvindligt har utslutit möjligheten att finansiera en del av den ökade efterfrågan på välfärdstjänster med högre skatter”. TCO att välfärdssystemets legitimitet kan upprätthållas. TCO delar emellertid utredningens slutsats att utrymmet för skattehöjningar är begränsat och att det alternativet inte på egen hand kan finansiera den förväntade ökade efterfrågan på välfärdstjänster. LO menar att ett ökat skatteuttag sannolikt kommer att vara det enskilt viktigaste bidraget till finansieringen av en utveckling av välfärdstjänsterna. En förutsättning är dock enligt LO poängterar att förbättringar av dagens skattesystem (som minskar de samhälls-ekonomiska kostnaderna för skatter) är möjliga och att det öppnar vägen för att också höja skatterna. LO och Pensionärernas Riksorganisation (PRO) tror att medborgarna är villiga att acceptera ökade skatter i och med att realinkomsterna förväntas öka snabbt och därmed lättare kunna avvara privat konsumtionsutrymme.

Vidare anser LO att det finns argument för att staten inrättar en generationsfond för att utgöra

³ Denna åsikt uttrycks t.ex. av ESV, KI och Riksbanken.

⁴ Denna åsikt uttrycks av ESV, Företagarna, KI, Kommerskollegium, Kommun- och Landstingsförbunden, Konkurrensverket, Länsstyrelserna i Gävleborgs, Hallands, Jämtlands, Jönköpings, Kalmar, Uppsala och Västernorrlands län, Nutek, Riksbanken, Riksförsäkringsverket, SACO och Skattebetalarnas förening.

⁵ LO, Pensionärernas Riksorganisation (PRO) och TCO

en buffert för framtida belastning på de offentliga finanserna. En högre avgift/skatt nu som fonderas bör därför ses som en omfördelning/utjämning av skatterna över tiden.

Ökad tillväxt

Många remissinstanser delar utredningens syn att tillväxt skapad av ökande sysselsättning är det som i framtiden kan förväntas ge det största tillskottet till den offentligt finansierade välfärden. Däremot anser många instanser att utredningens scenarier kring det framtida arbetsutbudet är alltför optimistiska och efterlyser åtgärder för att förverkliga utredningens scenarier.

Konkurrensverket och Länsstyrelsen i Hallands län menar att en ökad tillväxt ger de bästa förutsättningarna för en hållbar finansiering av välfärdstjänsterna. Även ESV, Riksbanken och SACO instämmer i stor utsträckning i utredningens bedömning av den framtida tillväxten. LO vill understryka vikten av högsta möjliga sysselsättning och anser att ett ökat antal arbetade timmar är fundamentalt för välfärdssystemens fortbestånd och utveckling.

KI anser inte att en högre tillväxt på lång sikt kan lösa finansieringsproblemen av offentliga välfärdstjänster. Motiveringen för deras ståndpunkt är att högre tillväxt innebär högre hushållsinkomster och därmed ökande efterfrågan på välfärdstjänster. Däremot delar institutet, i likhet med flertalet remissinstanser, utredningens analys när det gäller tillväxt och arbetade timmar. Sålunda anser KI att ökad tillväxt som en följd av en ökning i arbetade timmar kan bidra till en förstärkning, speciellt om det ökade arbetskraftsutbudet också innebär minskade utgifter (genom t.ex. lägre sjukskrivningstal).

10 remissinstanser⁶ anser att utredningen generellt är för optimistisk i sina antaganden. Detta gäller framförallt utredningens antaganden kring utvecklingen av arbetsutbudet. KI framhåller särskilt att den förbättrade integrationen av utrikes födda endast kan uppnås genom förändringar i den ekonomiska politiken. Vidare anser institutet att alternativa åtgärder

som kan bidra till ett ökat arbetsutbud bör studeras ingående. Enligt exempelvis Arbetslivsinstitutet, ESV och SACO går det inte att anta att den negativa trenden i sysselsättningen bryts utan aktiva åtgärder. De anser därför att det varit önskvärt om analysen följts upp med en utredning om vilka reella möjligheter som finns att öka sysselsättningen.

I ljuset av de påfrestningar på den offentliga sektorn som visas i utredningen så avråder Riksbanken och Riksgäldskontoret från generella regelförändringar som bidrar till att sänka arbetsutbudet. De nämner arbetstidsförkortning och friår som exempel på sådana åtgärder.

Arbetsmarknadsstyrelsen (AMS) och TCO är mer positiv än utredningen till att ett ökat arbetsutbud skall kunna ge ökade resurser till välfärdstjänster. Enligt AMS finns det betydande utrymmen att öka sysselsättningen de kommande 5-10 åren givet att arbetskraftsresurserna nyttjas betydligt effektivare än i dag. AMS poängterar hur viktigt det är att inte bara använda generella insatser för att höja arbetskraftsutbudet utan att också använda riktade insatser och med en stark samordning mellan olika politikområden.

Socialstyrelsen och TCO:s poängterar också att det finns en koppling mellan arbetskraftsutbud, vård- och omsorgsinsatser och behovet av anhörigvård som enligt dem inte berörs i utredningen. Nedskärningar av den offentligt finansierade vården ökar sannolikt behovet av anhörigvård och belastningen på anhöriga vilket kan få till följd att arbetskraftsutbudet minskar och sjukskrivningarna ökar enligt Socialstyrelsen. I detta sammanhang önskar Länsstyrelsen i Gävleborgs län att utredningen tagit med ett resonemang om hushållsnära tjänster. Enligt deras mening skulle ett sådant system både kunna "avlasta anhöriga med stor omsorgsbörda och dessutom bidra till ökad sysselsättning".

När det gäller åtgärder som syftar till att öka arbetskraftsutbudet ser KI följande områden som strategiska:

- Tydliga och starka individuella incitament inom skatte- och bidragssystem när det gäller arbetsutbudet.
- En förbättrad integration av utrikes födda på arbetsmarknaden.
- Verkningsfulla åtgärder i syfte att minska ohälsotalen.

⁶ Arbetslivsinstitutet, CEFOS, ESV, ITPS, KI, Länsstyrelserna i Jönköpings, Stockholms och Västernorrlands län, Riksbanken samt SACO.

- Åtgärder som ger incitament till utbildning och till ökad genomströmning i utbildningssystemet.
- Ett socialförsäkringssystem och skattesystem som gynnar en sen pensionsavgång.
- En väl fungerande arbetsmarknad.

PRO anser det viktigt att genomströmningen i utbildningssystemet effektiviseras. De betonar också vikten av att skapa tydliga drivkrafter och möjligheter för fler att arbeta längre. De nämner slopad löneskatt på arbete efter 65 års ålder som en sådan åtgärd.

Även om tillväxt skapad av ökande sysselsättning är det som ger det största tillskottet till den offentligt finansierade välfärden så krävs det enligt ESV och Kommerskollegium även produktivitetstillsättning. Därför lyfter de fram vikten av att produktiviteten i näringslivet fortsätter att öka. De skulle gärna se att utredningen diskuterat hur produktiviteten även fortsättningsvis kan öka.

Integrationsverket anser att utredningens scenarier lider av för låg ambitionsnivå. De anser att utredningen borde ha inkluderat ett alternativt scenario där det integrationspolitiska målet "lika rättigheter, lika möjligheter, lika skyldigheter" hade förverkligats till år 2020 i form av samma sysselsättningsgrad oavsett etnisk bakgrund.

Statens institut för kommunikationsanalys (SIKA) efterlyser en diskussion av hur ökad ekonomisk tillväxt kan påverka möjligheten att nå uppsatta klimatmål. De finner det också önskvärt med åtminstone ett scenarionalternativ med en lägre ekonomisk tillväxt.

Ökad produktivitet i offentlig verksamhet

Flera instanser ser utredningens antaganden om potentialen för ökad offentlig produktivitet som rimliga. Samtidigt pekar många instanser på olika områden där de anser att utredningen underskattar potentialen för offentlig produktivitet och hur viktigt det är att den ökar. Det är däremot oklart om remissinstanserna anser att ökad offentlig produktivitet kan förväntas ge betydande bidrag till framtidens välfärdsfinansiering.

Utredningen bedömer att den potential som finns i offentlig sektor för ökad produktivitet inte är tillräcklig för att kunna lösa den offentliga sektorns finansieringsproblem. I den bedömningen instämmer bl.a. Riksbanken.

Statistiska centralbyrån (SCB) efterlyser ytterligare alternativscenarier i utredningen med andra antaganden om produktiviteten, både för privat och offentlig sektor. Dessutom anser SCB att det inte är realistiskt med en något högre produktivitet utveckling än vad utredningen antar. AMS och SCB skulle gärna vilja se en diskussion kring vad andra antaganden kring produktiviteten skulle innebära.

Den ökande produktionen av privatfinansierade välfärdstjänster medför enligt KI att utredningens antaganden om produktiviteten ligger något högt. Eftersom produktiviteten i denna sektor generellt sett är lägre kommer därför tillväxten totalt i näringslivet att falla. KI poängterar dock att dylika antaganden är mycket osäkra och finner inte att utredningens antaganden på något sätt är anmärkningsvärda.

Socialstyrelsen instämmer i utredningens slutsats att de stora kostnadsskillnaderna som finns mellan kommuner indikerar en viss potential för ökad effektivitet.

ESV, KI och SACO poängterar hur viktigt det är att genomföra åtgärder i syfte att öka produktiviteten i offentlig verksamhet och att utveckla bättre metoder för att systematiskt kunna mäta produktivitet. De instämmer dock i utredningens slutsatser att en sådan ökning endast i begränsad omfattning kan bidra till att lösa finansieringsproblemet för välfärdstjänsterna i framtiden.

Åtminstone 10 remissinstanser anser att utredningen underskattar möjligheterna till ökad produktivitet i den offentliga sektorn.⁷ De poängterar olika områden och tillvägagångssätt för ökad produktivitet men framhåller gemensamt potentialen till förbättringar.

Konkurrensverket poängterar att produktiviteten till stor del påverkas av graden av konkurrens, som därigenom är en viktig aspekt för att öka tillväxten och sysselsättningen. Det är enligt dem därför angeläget att flera områden där monopol råder öppnas för konkurrens.

I TPS och TCO argumenterar för att produktivitetspotentialen inom offentlig sektor är större än vad utredningen gör gällande. Detta gäller enligt dem speciellt inom vårdsektorn. Detta kan enligt exempelvis ESV och TCO

⁷ ESV, Friskolornas riksförbund, Företagarna, ITPS, Länsstyrelserna i Dalarnas och i Jämtlands län, Konkurrensverket, SBU, TCO och Vårdföretagarna.

uppnås genom ändrad organisation och fler vårdgivare.

LO anser att utredningen i något av sina scenarier borde ha räknat med en viss produktivitetstillväxt för produktionen av välfärdstjänster. De påpekar att en sådan ökning inte kan ligga i linje med den inom varuproduktionen men kanske i närheten av utvecklingen för privat tjänsteproduktion. Exempelvis finner LO det oklart hur utredningen ställer sig till den enligt dem uppenbara kvalitetsförbättring som över tiden sker inom sjukvården i spåren av teknisk utveckling och stora forskningsinsatser.

Några remissinstanser diskuterar frågan om vård, skola och omsorg även fortsättningsvis till största delen bör tillhandahållas av kommunerna. Enligt bl.a. Riksbanken finns det skäl att pröva de institutionella arrangemang som gäller i den offentliga sektorn. De anser också att det kan ligga ett värde i att tydligare separera olika delar av den offentliga sektorn från varandra. När det gäller relationen mellan stat och kommun anser Riksbanken att beslut och finansieringsansvar tydligare bör kopplas samman. I dessa frågor finns enligt dem intressanta erfarenheter i Danmark och Norge.

Ökad alternativ finansiering av välfärdssystemen

Flera instanser betonar i likhet med utredningen vikten av avgifter i välfärdssystemen för att t.ex. undvika överkonsumtion. Remissinstanserna tillmäter dock avgiftsfinansiering olika betydelse när det gäller att kunna bidra till välfärdens framtida finansiering.

Bla. LO och SACO instämmer i utredningens bedömning att ökade avgifter inte räcker för att frigöra tillräckliga resurser för att mer än marginellt förbättra verksamheten. Det betyder dock enligt exempelvis Riksbanken inte att avgifter är verkningslösa eftersom de i hög grad påverkar efterfrågan på en tjänst.

Exempelvis ITPS och Nutek delar utredningens bedömning att det utöver ett skattefinansierat basutbud av service bör erbjudas möjligheter för medborgarna att på egen hand komplettera detta basutbud med egna betalningar eller försäkringsfinansierade lösningar.

Flera länsstyrelser⁸ anser att diskussionen kring relationen mellan stat och kommun är viktig. Vidare anser de att när en alternativ finansiering av välfärdssystemet analyseras borde en övergång från kommunal och statlig skattefinansiering av stora verksamhetsområden med individuellt inriktad service till nya nationella försäkringssystem beaktas. Länsstyrelsen i Gävleborgs län påpekar att konkurrens och kundval är medel att öka produktionen även om de finner det svårt att dra några slutsatser på det lilla material som finns. Det naturliga kundvalsområdet borde enligt dem vara äldreomsorgen.

Enligt utredningen finns det en kärna av välfärdstjänster (sjukvård, grundläggande utbildning, omsorg om barn och gamla etc.) där det gemensamma åtagandet helt enkelt inte kan försvinna. Problemet är, enligt ESV, att om dessa områden per definition skall undantas, "är större delen av den offentliga konsumtionen fredad för alternativ och effektivitetshöjningar genom konkurrens". Även Statskontoret anser att det finns skäl att utveckla utredningens resonemang kring hur det offentliga åtagandet kan avgränsas utan att välfärdsstatens kärna äventyras.

LO varnar för att negativa fördelningseffekter och effektivitetsförluster riskerar att uppkomma om skattefinansieringen av offentligt tillhandahållna välfärdstjänster helt eller delvis ersätts av avgifter. Dessutom riskerar legitimiteten för de etablerade systemen att urholkas om efterfrågan som inte tillgodoses leder till framväxt av lösningar vid sidan av de etablerade systemen.

Övriga kommentarer

Flera remissinstanser anser att utredningen väcker flera intressanta frågor som hade förtjänat egna bilagor eller åtminstone fördjupningar. Även osäkerhets- och känslighetsanalyser efterlyses.

Utredningen har konstaterat att kommunerna endast bär en liten del av de samhällsekonomiska kostnaderna för en skattehöjning. SACO ser detta som så viktigt att frågan om och hur kostnaderna för en skattehöjning kan internaliseras borde ha belysts i en egen bilaga. Vidare anser de att också frågan om hur arbetsmarknadspolitiken fungerar i allmänhet

⁸ Länsstyrelserna i Gävleborgs, Jönköpings, Kalmar och i Södermanlands län.

(verkningsgraden) och i synnerhet för grupper med låg förvärvsfrekvens hade förtjänat en egen bilaga.

Exempelvis TCO poängterar att demografiska prognoser är förenade med stora felmarginaler (speciellt immigrations- och emigrationsflöden samt utvecklingen av födelsetalen). För att lyfta fram scenariernas osäkerhet anser TCO att utredningen borde ha utfört samma beräkningar med flera års prognoser. Även Socialstyrelsen anser att ytterligare beräkningar och scenarier behöver göras eftersom den framtida konsumtionen av vård och omsorg innehåller betydande osäkerhet.

Även Riksgäldskontoret lyfter fram osäkerheten i utredningens scenarier. För att de underliggande antagandena i utredningen skall uppnås krävs i många fall enligt Riksgäldskontoret betydande åtgärder, inte minst när det gäller antagandet om ett ökat arbetsutbud och sysselsättning. Därför ser de att det finns skäl att överväga ett mer ambitiöst saldomål än 2 procent av BNP för den offentliga sektorns finansiella sparande på medellång sikt. De efterlyser också att målet kompletteras med ett separat saldomål för statens finansiella sparande.

Även LO uttrycker farhågor för det offentliga sparandet. I och med att en stor del av det offentliga sparandet sker inom ett autonomt system (det allmänna ålderspensionssystemet) så framstår det offentliga sparandet som starkare än det i själva verket är. Det är därför inte självklart att statens finanser är långsiktigt hållbara även om de offentliga finanserna inklusive PPM-sparandet är det, enligt LO. De vill därför understryka vikten av ett högt sparande i den offentliga sektorn under de närmaste 15 åren när det demografiskt betingade utgiftstrycket är lågt. Dessutom påpekar de att ”ju tidigare en åtgärd (saldoförstärkning) sätts in, ju mindre behöver den vara” vilket understryker vikten av långsiktighet i politiken.

Appendix 2 Svarande remissinstanser

Synpunkter på betänkandet Långtidsutredningen 2003/04 (SOU 2004:19) har lämnats av följande:

1. Arbetsgivarverket
2. Arbetslivsinstitutet
3. Arbetsmarknadsstyrelsen
4. Centrum för forskning om offentlig sektor, Göteborgs universitet
5. Ekonomistyrningsverket
6. Finansinspektionen
7. Forskningsrådet för arbetsliv och socialvetenskap
8. Glesbygdverket
9. Högskoleverket
10. Institutet för arbetsmarknadspolitisk utvärdering
11. Institutet för internationell ekonomi, Stockholms universitet
12. Institutet för social forskning, Stockholms universitet
13. Institutet för tillväxtpolitiska studier
14. Integrationsverket
15. Karolinska institutet
16. Kommerskollegium
17. Konjunkturinstitutet
18. Konkurrensverket
19. Konsumentverket
20. Länsstyrelsen i Blekinge län
21. Länsstyrelsen i Dalarnas län
22. Länsstyrelsen i Gotlands län
23. Länsstyrelsen i Gävleborgs län
24. Länsstyrelsen i Hallands län
25. Länsstyrelsen i Jämtlands län
26. Länsstyrelsen i Jönköpings län
27. Länsstyrelsen i Kalmar län
28. Länsstyrelsen i Kronobergs län
29. Länsstyrelsen i Norrbottens län
30. Länsstyrelsen i Skåne län
31. Länsstyrelsen i Stockholms län
32. Länsstyrelsen i Södermanlands län
33. Länsstyrelsen i Uppsala län
34. Länsstyrelsen i Värmlands län
35. Länsstyrelsen i Västernorrlands län
36. Länsstyrelsen i Västmanlands län
37. Länsstyrelsen i Västra Götalands län
38. Migrationsverket
39. Myndigheten för skolutveckling
40. Nationalekonomiska institutionen, Stockholms universitet
41. Närings- och teknikutvecklingsverket
42. Premiepensionsmyndigheten
43. Riksbanken
44. Riksförsäkringsverket
45. Riksgäldskontoret
46. Riksrevisionen
47. Rådet för kommunala analyser och jämförelser
48. Skatteverket
49. Skolverket
50. Socialstyrelsen
51. Statens beredning för medicinsk utvärdering
52. Statens folkhälsoinstitut
53. Statens institut för kommunikationsanalys
54. Statens kvalitets- och kompetensråd
55. Statistiska centralbyrån, Örebro
56. Statskontoret
57. Friskolornas Riksförbund
58. Företagarnas Riksorganisation
59. Försäkringsförbundet
60. Industrins utredningsinstitut
61. Kooperativa förbundet
62. Landsorganisationen i Sverige
63. Pensionärernas riksorganisation
64. Skattebetalarnas förening
65. Svenska Bankföreningen
66. Svenska Kommunförbundet och Landstingsförbundet
67. Sveriges Akademikers Centralorganisation
68. Tjänstemännens centralorganisation
69. Vårdföretagarna
70. SmåKom
71. Lärarnas riksförbund
72. Lennart Swahn